

Gijsbrecht II van Nijenrode en de (omstreden) datering van de Kabeljauwse Verbondsakte

B.F. van Wallene
Dreef 9, 3628 BJ Kockengen

De Hoekse en Kabeljauwse twisten staan in de geschiedenisboeken genoteerd voor de periode tussen ongeveer 1350 en het einde van de 15de eeuw. Maar ze blijken nog steeds niet helemaal afgelopen te zijn. Zoals vaak het geval is bij meningsverschillen, gaat de vraag die het langst bleef hangen over wie er nou eigenlijk met het twisten begonnen is.

Mijn in dit tijdschrift verschenen artikel "Gijsbrecht II van Nijenrode in 1350 betrokken in de Kabeljauwse politiek" werd kort besproken in het tijdschrift *Eigen Perk* (van de Hilversumse Historische Kring 'Albertus Perk'), jaargang 16 (september 1996) door het redactielid de historicus W.J. Dral. Hij stelde dat de auteur (ik dus) "voor de passage over het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten zwaar op het standaardwerk van H.M. Brokken [leunt]. Daarmee neemt hij ook een fout van Brokken over. Hij dateert de Kabeljauwse Verbondsakte op 23 mei 1350 (dus vóór de Hoekse verbondsakte)". Daarna vermeldde de heer Dral de titels van enkele werken waarin wordt betoogd dat de juiste datering 12 juni 1351 is. Ik meende, alleen al met de gegevens die Brokken zelf in zijn werk aandraagt, deze kritiek te kunnen weerleggen. Mijn ingezonden reactie werd echter door *Eigen Perk* niet gepubliceerd; "hoor" werd helaas niet gevolgd door "wederhoor". Geschiedkundig is deze kwestie echter te belangrijk - ook in verband met de Nijenroodse en dus Breukelse geschiedenis - om ze zo maar zonder weerlegging te laten rusten.

In feite gaat het, als in de inleiding opgemerkt, in de nog steeds lopende discussie over de datering van de schuldvraag: wie zijn begonnen hun samenzwering schriftelijk vast te leggen?

Feitelijk waren de Kabeljauwse voormannen al vóór 23 mei 1350 actief (de mislukte eerste coupoging). Niettemin hebben historici getracht, aan de hand van biografische gegevens (wanneer overleed iemand, wanneer werd hij ridder) van personen die in de Kabeljauwse Verbondsakte genoemd worden, te bewijzen dat de datering niet 23 mei 1350 kon zijn. Maar die pogingen bleven zonder succes.

Alle genoemde personen, zowel Hoeken als Kabeljauwen, bleken ná 12 juni 1351 nog in leven. Ook het al of niet ridder zijn gaf geen uitsluitsel. Brokken zelf meende (blz. 429) in de oorkonde van Gijsbrecht II van Nijenrode, waarin deze zich met de Kabeljauwen verbond (19 november 1350), een tegenstrijdigheid ontdekt te hebben. Jan II van Culemborg werd daarin onder de ridders genoemd, hoewel hij dat toen nog niet was (hij komt pas op 30 juli 1351 voor het eerst als ridder in de archieven voor). Maar dat was een verschrijving in de originele oorkonde. Alle ridders worden daarin namelijk genoemd met het predicaat "Heer" voor hun voornaam. Jan van Culemborg heeft in deze opsomming die aanspreektitel echter *niet*, als enige in de genoemde rij van ridders. Dat bewijst dat hij toen nog een knape was, d.w.z. de ridderslag nog niet ontvangen had.

Hoewel de - in de Middeleeuwen gebruikelijke - omstandige aanduiding van dag en maand van de uitvaardigingsdatum alleen op 1350 kan slaan, nemen velen het in de overgeleverde afschriften van de Verbondsakte vermelde jaar 1351 voor wáár aan, waarbij ze de dag-en-maand omschrijving (die dan natuurlijk niet klopt) betitelen als een vergissing van de klerk. Maar de fout kan natuurlijk net zo goed andersom liggen, bij het jaartal!

Al met al geeft de akte zelf inhoudelijk geen uitsluitsel. Weliswaar wordt in de akte verwezen naar daden die al door de Kabeljauwen verricht zijn, maar die kunnen slaan op de eerdere (mislukte) poging om de macht die aan gravin Margaretha van Henegouwen was toegevallen in feite in handen van haar zoon, de jonge graaf Willem, te leggen.

Zoals meestal, komt ook hier de oplossing van het probleem pas goed in het zicht als men eerst de juiste vragen weet te stellen.

Belangrijk is in dit geval niet zozeer wat duidelijk wél in de Verbondsakte staat, maar *wat er niet in staat, maar er - bij uitvaardiging op 12 juni 1351 - zeker wél in gestaan zou hebben*. Beantwoording van deze vraag laat er geen twijfel over bestaan dat de gehele tekst op 23 mei 1350 opgesteld is.

Eerst wil ik de argumenten weerleggen, welke worden gehanteerd door historici die de Kabeljauwse Verbondsakte in 1351 willen dateren.

Van Kan beweert in zijn boek *Sleutels tot de Macht* dat de in de Verbondsakte genoemde Hoeken volgens die akte toen reeds verbannen waren. Daardoor zou de akte te dateren zijn ná de afloop van de eerste reeks harde confrontaties. Uit de akte blijkt dat bij nadere bestudering echter in het geheel niet. Zelfs waren op 12 juni 1351 (de datering die Van Kan aanhangt) de onderlinge gevechten nog lang niet afgelopen. Militaire acties tegen Hoekse edelen waren toen nog in volle gang. Minstens vijf vooraanstaande Hoekse edelen gaven hun verzet pas na deze datum op. Gerard van Poelgeest was in januari 1353 de laatste.

Van Kan stelt ook dat Jan van Arkel, de eerst genoemde Kabeljauw in de Verbondsakte, pas in augustus 1350 voor deze partij werd gewonnen. Hij steunt daarbij op Brokken, bijlage III nr. 7: de op 2 september 1350 gedateerde verklaring van ene Paapken, afkomstig uit de omgeving van graaf Willem te Delft en "onghepijnt" (= zonder dat hij de pijnbank was gelegd) afgelegd voor - kennelijk Hoeksgezinde - schepenen van Geertruidenberg. Maar daar wordt slechts gerept van een bereidheid tot medewerking, en dat kan zowel slaan op het meedoen in een incidentele operatie als op een herhaling van zijn belofte van deelnemerschap. Bovendien was Van Arkel al duidelijk eerder politiek actief. Op 2 april 1350 zegde hij al aan de stadsregering van Dordrecht toe maar met een beperkt gevolg in de stad te zullen komen en zich aldaar te onthouden van beïnvloeding van schepenen (zie Brokken, blz. 265 en blz. 432 noot 85). Dat was kort ná de terugkomst van Margaretha uit Henegouwen. (Overigens spreekt Brokken zichzelf tegen door in bijlage IE op blz. 531 te schrijven dat Van Arkel zich aanvankelijk afzijdig hield.)

Van Kan kon zich, mijn laatste punt van kritiek, niet helder inleven in de gebruikelijke gedragslijn bij het begin van een samenzwering: geheimhouding en het zo voorzichtig mogelijk polsen van mogelijke medestanders.

Over de opmerkingen van Ebels-Hoving het volgende: Dat in verhalende bronnen uit die tijd niet gerept wordt over een al in de eerste helft van 1350 ontstaan verbond is eenvoudig te verklaren uit de geheimhouding die werd betracht. Verder ging het initiatief tot verdere samenzwering en het opstellen van de Verbondsbrief natuurlijk niet van Willem uit, maar van de Kabeljauwse kern. Willem, in het voorjaar van 1350 nog maar 16 à 17 jaar oud, was nogal kneedbaar gebleken. In april 1350 had hij zich aan de wil van zijn moeder Margaretha onderworpen. Te verwachten was dat hij de Verbondsakte, ook bedoeld als propagandabrief voor de Kabeljauwen, met Willem als kristallisatiepunt, vlot zou bezegelen zodra de gelegenheid zich voordeed. Maar die gelegenheid kwam niet. Waarschijnlijk had Willem niet meer de vrije beschikking over zijn zegel. Uit die tijd bekende, door hem uitgevoerde bezegelingen blijken steeds te zijn verricht in tegenwoordigheid van zijn oom of moeder, die hem beiden niet vertrouwden. Dat men toch al vrij precies wist wie van de partij waren, is logisch. Omdat bij de partijvorming persoonlijke rancunes een grote rol speelden, wist men ongeveer wel wie tegenover wie stond, soms zelfs binnen families.

Prevenier en Smit geven op blz. 75 van hun publicatie toe dat een kerngroep van Kabeljauwen op 23 mei 1350 een verbondsbrief opstelde. Desondanks gaan ze er van uit dat de bewaard gebleven afschriften afkomstig zijn van een in 1351 nieuw opgestelde brief. Op blz. 85 beginnen zij de motivering van hun mening met de opmerking dat op 23 mei 1350 Willem niet in Geertruidenberg of Dordrecht was. Maar wat doet dat er toe? De Verbondsbrief noemt geen plaats van bezegeling omdat men die tevoren niet wist.

Prevenier en Smit wijzen (zonder nadere uitleg) twee leden uit het verbond aan, die zich pas in het begin van 1351 zouden hebben aangesloten: Hendrik van Heemskerk en Jan van Noordeloos (die begin april Dordrecht Kabeljauws maakte). Hendrik van Heemskerk werd echter in de Verbondsbrief genoemd omdat zijn familielid Gerard van Heemskerk hem natuurlijk goed kende (Gerard was 3de/3de-graads verwant aan Hendrik Hendrikszoon via een gemeenschappelijke overgrootmoeder). Jan van Noordeloos behoorde, volgens zijn eigen verklaring in zijn zogenaamde trouwbetuiging jegens Margaretha, zeker tot de Kabeljauwen van het eerste uur; hij kwam zeker niet pas na 29 maart 1351 bij die partij terecht. Zijn zogenaamde belofte van trouw kwam voort uit hoofse gevoelens jegens de moeder van de graaf en uit angst voor een beschuldiging van hoogverraad. Dat lange tijd jegens Margaretha een façade van hoofsheid overeind werd gehouden, is evident; geen enkel stuk is rechtstreeks tegen haar gericht.

Verder achten Prevenier en Smit het onmogelijk dat de steden Dordrecht en Geertruidenberg in mei 1350 leden waren van een verbond. Zij vergeten daarbij de houding van Dordrecht in 1349 en begin 1350, toen het Willem steunde tegen Margaretha. Die houding is natuurlijk niet plotseling veranderd. Veeleer is men daar overgegaan tot een voorzichtig "de kat uit de boom kijken". Geertruidenberg is een interessant geval. Als grensstad lag het 't dichtst bij Breda, het grote steunpunt van de Hoekse leider Jan II van Polanen. Het had de burcht met zijn Hoekse bezetting vlak voor de poorten en dat noopte tot voorzichtigheid. De boodschapper Paapken, die door de Hoeksgezinde schepenen werd verhoord, was kennelijk gepakt toen hij aan Kabeljauwen iets wilde berichten. Volgens Prevenier koos Geertruidenberg op 15 juni 1351 de zijde van de graaf, toen de Hoeken uit de stad zich op de burcht terugtrokken; kennelijk waren er in de stad dus Kabeljauwsgezinden, die een verhoopte aansluiting bij het verbond logisch maakten.

Als we de datering van de Verbondsakte in 1350 voor juist houden, zijn alle veronderstellingen van Prevenier en Smit niet nodig; er zijn genoeg feitelijke aanwijzingen, maar die duiden op een andere datering dan die waaraan zij dachten. Zelfs in recent verschenen boeken wordt niettemin nog steeds de mening van Prevenier en Smit nagevolgd: Kokken (blz. 23 en 24), Van Gent (blz. 434) en De Graaf (blz. 325 en blz. 450 noot 70); de beide eerstgenoemden vermelden overigens wel de controverse over de datum. Soms bevat een tekst volkomen foutieve elementen, zoals bij Van den Arend (blz. 40): "Maarschalk Gijsbrecht van Nijenrode, een Goois edelman, heeft zich, nadat in de zomer van 1351 het Kabeljauws Verbond gestalte kreeg, hierbij aangesloten". (De "Gooise" edelman uit Breukelen sloot zich in werkelijkheid op 19 november 1350 officieel bij het verbond aan; de woordelijke tekst van die oorkonde staat in mijn artikel uit 1996 op blz. 117.)

Er zijn verschillende redenen waarom een opstelling van de Kabeljauwse Verbondsbrief in 1350 zeer waarschijnlijk is:

(1) Dat alle overgeleverde afschriften de dagtekening "des sonnendaghes upten Beloken Pinxter, upten drie en twintichsten dach van Meye" hebben, wat letterlijk op 1350 van toepassing is, wijst wel heel sterk in de richting van 1350 als het juiste jaar.

(2) In de Verbondsbrief, die toch een vrijbrief geeft aan de Kabeljauwen die tegen de Hoeken geweld zullen gebruiken ("Soe nemen wi op ons alle saken die onse lieve ende ghetrouwe hulperen ende vrienden . . . ghedaen hebben of doen sellen in wilker wijs dattet ghesciet is of ghescien sal om onsen vyanden ende horen hulperen voirseyt te deren . . ."), komen de namen van enkele belangrijke mannen uit het begin van de werkelijke strijd niet voor. Dat zijn Gijsbrecht II van Nijenrode, Gerard van Herlaar en Gerard van Merxem. De soms gemaakte tegenwerping dat deze drie geen Hollanders waren, snijdt geen hout, want Jan van Culemborg was dat ook niet en werd toch genoemd. Bekend is dat Gerard van Merxem zich pas na 10 januari 1351 bij de Kabeljauwen aansloot (zie Brokken, blz. 560), doch vóór 1 februari 1351. Gijsbrecht van Nijenrode trad op 19 november 1350 toe. Alleen als er al een op schrift gestelde Verbondsbrief bestond, is het logisch dat hij zich ook schriftelijk bij dat verbond aansloot.

Vooraf de rol van Gerard van Merxem is typerend en mede-bepalend voor de juiste datering van de Kabeljauwse Verbondsakte.

Hij was even vóór 1350 getrouwd met Goede van Bergen, kleindochter van Jan II Persijn, heer van Waterland, wier eerste man in 1345 bij Warns gesneuveld was. Door dat huwelijk werd Gerard een aangehuwde oom van Gijsbrecht II van Nijenrode (Goede was een nicht van Gijsbrechts moeder Maria Persijn). Daar Gerard en Gijsbrecht bovendien aan elkaar grenzende bezittingen hadden in De Lier, lijdt het geen twijfel dat Gerard door Gijsbrecht eind 1350 of begin 1351 in het Kabeljauwse Verbond is gehaald.

Gerard van Merxem was één van de leiders van de groep gewapenden, die de jonge graaf vanuit Ath (Henegouwen) zo snel mogelijk naar Holland bracht (Brokken, blz. 560). Als beloning werd hij meteen tot grafelijk raadslid benoemd (1351; in die functie het laatst in september 1352 vermeld), in tegenstelling tot Gijsbrecht II van Nijenrode, waarvan bekend is dat hij aanvankelijk alleen militaire opdrachten kreeg toebedeeld. Brokken (blz. 564) vermoedt dat ook Gijsbrecht bij de ontvoering betrokken was.

Het is ondenkbaar dat Gerard van Merxem niet in de Kabeljauwse Verbondsakte zou zijn opgenomen, indien deze in 1351 was opgesteld.

Hetzelfde geldt voor Gerard van Herlaar. Ook hij werd als beloning voor zijn werkzame aandeel in de overbrenging van Willem naar Holland tot raadslid benoemd. Hij was als zodanig in functie van 24 februari tot 27 juli 1351 (Brokken, blz. 552), dus juist in de periode waarin de hier aangehaalde historici de Verbondsakte gedateerd willen zien! Maar ook Gerard van Herlaar wordt in dat document niet genoemd . . .

Gijsbrecht van Nijenrode wordt evenmin genoemd, hoewel hij waarschijnlijk al op 1 juni 1351 begon met de belegering van kasteel Brederode (Brokken, blz. 91, 93, 342 en 564).

(3) De rol van de Kabeljauwse steden biedt ook een aanwijzing. Als de Verbondsakte pas in juni 1351 zou zijn opgesteld en bezegeld, waarom is daarin dan de positie van de steden, zowel politiek als financieel, niet beter geregeld? In werkelijkheid hebben de steden, hoewel ze vanaf de zomer van 1350 daarover hadden kunnen nadenken, zich vreemd genoeg pas op 26 september 1351 aaneengesloten, met instemming van de graaf. Eerst toen werd geldelijke steun aan en inspraak bij de graaf geregeld.

(4) Zoals ook Brokken zegt: in de vorm waarin de Verbondsakte is gegoten, had deze in juni 1351 niet veel zin meer. De brief geeft sterk de indruk opgesteld te zijn vóór het conflict gewelddadig in de openbaarheid kwam. Alleen de allereerste doeleinden werden vermeld; nadere regelingen kwamen later wel.

Conclusie. In mei 1350, en niet in juni 1351, is de tekst van de Kabeljauwse Verbondsakte opgesteld. Ik vermoed dat in 1351, uit angst dat de rol van de initiatiefnemers in het levensgevaarlijke begin van de samenzwering in het vergeetboek zou raken, er door die edelen op is aangedrongen dat hun Verbondsbrief alsnog werd bezegeld. De Hoeken sloten zich op 5 september 1350 aaneen in een verbond. De Kabeljauwen zijn dus begonnen hun bondgenootschap schriftelijk te regelen.

Bronnen

- O. van den Arend, 1993. Zeven Lokale Baljuwschappen in Holland. Uitgeverij Verloren, Hilversum, 495 blz.
- H.M. Brokken, 1982. Het Ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse Twisten. De Walburg Pers, Zutphen, 676 blz., in het bijzonder blz. 614 - 620 en 70 - 72, waar Brokken de datering 23 mei 1350 i.p.v. 12 juni 1351 aanhoudt.
- B. Ebels-Hoving, 1984. Meer inzicht in Middeleeuwse tweedracht? Recensie-artikel in Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden, jaargang 99, blz. 219 - 228; in het bijzonder blz. 223 - 225.
- M.J. van Gent, 1994. Pertyelike Saken. Hollandse Historische Reeks XXII. Stichting Hollandse Historische Reeks, Den Haag, XII + 523 blz.
- R. de Graaf, 1996. Oorlog om Holland 1000 - 1375. Uitgeverij Verloren, Hilversum, 494 blz.
- F.J.W. van Kan, 1988. Sleutels tot de Macht. De ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420. Uitgeverij Verloren, Hilversum, 383 blz., in het bijzonder blz. 130, 132 en 133.
- H. Kokken, 1991. Steden en Staten. Hollandse Historische Reeks XVI. Stichting Hollandse Historische Reeks, Den Haag, IX + 336 blz.
- W. Prevenier en J.G. Smit, 1987. Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten en steden van Holland vóór 1544. Deel I: 1276 - 1433. Tweede stuk: Teksten. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie 202. Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage, 797 blz., in het bijzonder blz. 75, 78, 80 en 85 - 89.
- B.F. van Wallene, 1996. Gijsbrecht II van Nijenrode in 1350 betrokken in de Kabeljauwse politiek. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 11, nr. 3, blz. 112 - 123.